

ASPECTE DIACRONICE ALE SINTAXEI ARTICOLULUI DEFINIT ÎN LIMBA ROMÂNĂ

CAMELIA STAN
Universitatea din București

Una dintre direcțiile de cercetare a sintaxei limbii române vechi valorific **informația oferită de filiația textelor**. Cercetarea de acest tip este aplicabilă, mai ales, traducerilor vechi.

În cele ce urmează, vor fi comparate câteva pasaje corespunzătoare din texte diferite, despre care există informații care se află în filiație directă sau indirectă (Gheorghe și Mare 1985: 253–259, 320–359; Mare, în CL: 26–45; Chivu, în CS: 72–137), și vor fi discutate diferențele minimale (de cele mai multe ori), însă relevante pentru sintaxa diacronică a articolului definit.

1. Un fenomen cu diverse manifestări în epoca veche este **concurența dintre articolul definit și determinantul demonstrativ cel**. În traducerile vechi, articolul era mult mai frecvent utilizat, în situații sintactice mai variate decât în documentele originale și, evident, decât în limba modernă.

1.1. **Articolul definit** era un **mijloc curent de substantivare** în secolul al XVI-lea.

În textele fidele originalului slav, a fost preferată substantivarea nemarcată; este cazul *Rugăciunii domnei* (*Oratio dominica – Tatăl nostru*) din *Evangheliarul slavo-român* de la Sibiu (c. 1550), text care a avut însă și un original german, anume *Biblia* lui Luther (Gheorghe și Mare 1985: 341 și bibliografia). Slavona nu dispunea de articol pentru marcarea substantivării (Gamanovich 2001: 251).

(1) *de* [_N *reu*]¹ (*Evangheliarul slavo-român*, ap. Georgescu 1978: 77).

În tipurile coresienne, s-a optat constant pentru substantivarea prin articulare:

(2) *de* [_D *hitleanul*] (CCat. 8v CL 36r; CT 10r, 142v CM 256v).

Regula articulării după prepoziții nu era fixată în secolul al XVI-lea, astfel încât structurile de tipul (2), cu prepoziția *de* urmată de un grup al determinantului, incluzând doar numele articulat, erau relativ frecvente; tiparul era totuși deviant, în contradicție cu uzul curent din secolul al XVI-lea, după cum a arătat Ovid Densusianu (1938: 382). *Hitleanul* este utilizat aici asemănător unui nume propriu. De altfel, în limba veche, numele proprii erau uneori articulate în poziții sintactice atipice, cum este poziția predicativă:

¹ Am adoptat o convenție de formalizare generativ minimalistă, utilizând simbolurile: D (pentru DP = grup al determinantului), N (pentru NP = grup nominal); parantezele drepte delimitează grupuri sintactice. De asemenea, între paranteze drepte am redat transcrierea fonetică. Punctele de suspensie, între paranteze rotunde, marchează o omisiune în textul citat. Șgeata indică direcția filiației textelor, iar șgeata dublă, descendența textelor dintr-o sursă comună. Utilizarea altor semne în exemplele citate se datorează editorului textului respectiv.

(3) *ce-l cheam Taborul* (Caz.V 476: 99r).

Din *Tetraevanghelul* lui Coresi, structura (2) a fost preluat în fragmentul *Fra i dragi* din *Codex Sturdzanus* (Chivu, în CS: 132–134):

(4) *de* [_D *hitleanu*l] (CT 10r) *de* [_D *hicleanu*l] (CS 1619: 122r).

Doar mai târziu, de exemplu, în *Biblia* de la București (1688), structura (2) din *Tetraevanghelul* coresian, care a servit ca punct de referință pentru traducere (Gheie și Mare 1985: 351), a fost înlocuit printr-un grup cu determinantul *cel*, însă numai în *Evanghelia* lui Matei (5a); structura cu articol a fost menținută în *Evanghelia* lui Luca (5b). Tiparul care s-a impus ulterior este (5a).

(5) a. *de* [_D *hitleanu*l] (CT 10r) *de* [_D *cel r u*] (BB 754)
b. *de* [_D *hitleanu*l] (CT 142v) *de* [_D *fitleanu*l] (BB 799).

Celelalte versiuni contemporane ale fragmentului, inventariate de Magdalena Georgescu (1978), includ fie tiparul (1), fie tiparul (2). Avem în vedere: (i) *Noul Testament* de la Bîgrad (1648), de asemenea bazat pe *Tetraevanghelul* lui Coresi (Gheie și Mare 1985: 351); (ii) versiunea Megiserus (1603); (iii) versiunea Luca Stroici (1594), având o sursă diferită de cea a textelor coresiene, și anume un original latin sau *Evangheliarul slavo-român* (Gheie și Mare 1985: 333–334); (iv) versiunea Cipariu (de la începutul secolului al XVII-lea), compilat după Luca Stroici și după *Evangheliarul slavo-român* (Georgescu 1978: 82):

(6) a. *de* [_{ND} *r u(l)*] (NT 1648, Megiserus 1603, *ap.* Georgescu 1978: 79)
b. *de* [_D *fitleanu*l] (Luca Stroici, *ap.* Georgescu 1978: 77); *de* [_D *hitleanu*l] (ms., prima jumătate a secolului al XVII-lea, publicat de Cipariu, în „Organul luminării”, 1847; *ap.* Georgescu 1978: 73–74, 78).

Uneori **determinarea numelui prin articol corespunde tipului sintactic al versiunii grecești**. În textele coresiene, forma (7) corespunde unui nume articular din greacă (Gheie și Mare 1985: 331):

(7) *gre i ilor* (CCat., CL, CC², CM, *ap.* Gheie și Mare 1985: 331).

Se poate că unii traducători au avut modele grecești directe, cum a fost Nicolae Milescu. În cazul textelor coresiene, nu putem presupune însă o influență greacă directă. Substantivarea prin articulare nu a putut avea, a adăuga, ca model nici slavona, nici greaca. Utilizarea articolului și nu a demonstrativului *cel* (care prezintă, în plus, avantajul conservării adjectivului adnominal de bază) are, foarte probabil, o **explicație internă**, pe teren românesc. Cred că această explicație este **stadiul incomplet al gramaticalizării lui cel în perioada coresiană**. Determinarea prin *cel* este o inovație a românei, cu reguli încă nefixate în secolul al XVI-lea¹.

Numeroase forme substantivate prin articulare au fost eliminate ulterior din uz, prin utilizarea lui *cel* (8a) sau a altor tipare (8c); baza substantivării era variată formal: adjectiv (8a), participiu (8b), adverb (8c), grup prepozițional (cvasi)sudat ca nume compus (8d).

¹ Nu mă voi ocupa, în lucrarea de față, de sintaxa lui *cel*.

- (8) a. *nooa* (CT 121v) / *cel nou* (BB 793)
 b. *chema îi* (CL 21v, 22r)
 c. *apoi* (CT 151v) / *de apoi* (BB 802)
 d. *f r -de-legi îi* (Psalmul 50, în PH 43r) / *p c to îi* (CM 239v); *f r tirea* (Psalmul 50, în CL 9v) / *f r veastea* (PS 80r).

Este atestat și etapa intermediară, în care participiul formal articulat (substantivat), menține ca proprietate sintactică de tip verbal construcția cu complementul de agent:

- (9) *blagoslovi îi de p rintele mieu* (CT 56v; cf. CS 1609–1618: 112v – pentru datare, v. Chivu, în CS: 50).

1.2. Articolul definit concurează, de asemenea, cu demonstrativul *cel* în poziția determinantului unui grup nominal extins. Structura cu articol este reluat uneori **deictic**, în același context, printr-o structură cu *cel*, determinant care încorporează etimologic elementul deictic latinesc ECCU:

- (10) a. *cel < acel < ECCU* ILLU (v., recent, Iliescu 2008: 3270)
 b. *Pre cine- deade Dumnezeu [zeace cuvintele sale] afar ? (...) Zi [ceale zeace cuvinte]* (Decalogul, în CCat. 4r–v; cf. CS 1608: 99r, 100r – pentru datare, v. Chivu, în CS: 51)¹.

Articolul alternează cu *cel* și în poziția celui de al doilea determinant din grupurile supradeterminate; *cel* apare în versiunile mai târzii, din secolul al XVII-lea:

- (11) a. *pânrea noastră s ioasa* (CS 1619: 119v; la adjectiv ar putea fi o simplă confuzie cu forma nearticulată, dat fiind că în celelalte versiuni adjectivul este nearticulat: CCat. 8v, CL 36r, CT 10r, 142v, CM 256v, *Evangheliarul slavo-român* și versiunea lui Luca Stroici, ap. Georgescu 1978: 77)
 b. *pânea noastră cea s ioas* (ms. Cipariu, ap. Georgescu 1978: 73; cf. copia revizuită a versiunii lui Luca Stroici realizată de Nicolae Milescu în 1669, ap. Gheție și Mare 1985: 334).

2. Un alt fenomen specific textelor vechi este oscilația dintre forma articulat și cea nearticulată.

2.1. Utilizarea formei articulate a numelor (sau a adjectivelor) feminine cu finala - este interpretabil uneori ca un **fapt de rostire**, nu de sintaxă ([] > [a]), un „fenomen fonetic neromânesc”, discutat de Al. Rosetti, care citează exemple din *Scrisorile de la Bistrița* (Gheție 1966: 54). Variația -a / - este atestată și în corpusul lucrării de față (12a). În contexte ca (12b), numele este aparent articulat indefinit și definit:

- (12) a. *mica era* (Quart.slav. 75, ms., sec. 17, ap. Chivu, în CS: 76) / *mic era* (CS, după 1619: 1r; pentru datare, v. Chivu, în CS: 51)

¹ Alexandra Cornilescu și Alexandru Nicolae (2011) au propus o interpretare a structurilor în care articolul este sufixat la un constituent neafiat pe prima poziție a grupului. Nu voi detalia aici acest problemă.

- b. *o u a de casa* (Quart.slav. 75, ap. Chivu, în CS: 78).

2.2. Utilizarea formei nearticulate a numelor (sau a adjectivelor) feminine cu finala *-e* este interpretabil uneori ca un **fenomen fonetic dialectal**: trecerea lui [ea] la [] (deschis), în textele vechi din Moldova și din Transilvania (Ghe. ie 1966: 57). Fenomenul este frecvent în corpus (13). În (13a–b), forma în *-e* se află în paralelism sintactic cu nume articulate definite:

- (13) a. *s nu poftē ti vecinului t u nece* [muiare-*i*], *nece* [fata-*i*] (Decalogul, în CCat. 5r CS 1608: 100r; pentru datare, v. Chivu, în CS: 51)
- b. *c a ta e împ r ie i putearea i slava* (CCat. 8v) *împ < > r iia i t riia i m riia* (CL 36r); *împ r iia i putearea i slava* (CT 10r) *împ r iia i sila i slava* (CS 1619: 122r; pentru datare, v. Chivu, în CS: 51); *împ r ia i putere i slava* (Evangheliarul slavo-român, ap. Georgescu 1978: 77); *împ r ie i putearea i cinstea* (versiunea Luca Stroici, ap. Georgescu 1978, *ib.*); *împ r iia i putearea i m rirea* (ms. Cipariu, ap. Georgescu 1978: 78)
- c. *vie împ r ie ta* (CCat. 8v) *împ r iia* (CL 36r); *împ r iia* (CT 10r, 142v) *împ r ia* (CM 256r; CS 1619: 119r – pentru datare, v. Chivu, în CS: 51); cf. *împ r i(i)a* (Evangheliarul slavo-român, versiunea lui Luca Stroici, ms. Cipariu, ap. Georgescu 1978: 73–74, 77).

2.3. Uneori formele masculine apar fără articolul *-l* (14a). Alteori, dimpotrivă, *-l* apare în contexte în care nu a fost menținut – de ex., în fața cliticului (14b). Variația de articulare apare și la plural (14c).

- (14) a. *arhanghel dzis tuturoru i c dzu* (CS 1590–1602: 35r; pentru datare, v. Chivu, în CS: 51) *arhanghel* (CTd. 60v), *arhanghel* (Codicele Todorescu, ap. Chivu, în CS: 94)
- b. *rostulu-mi* (Psalmul 50, în PS 81r)
- c. *bucura-se-vor oase smerite* (Psalmul 50, în PH 43r) *bucur -se oasele plecate* (CM 239v).

3. Articolul definit enclitic era și o marcă de caz. Astfel, în unele contexte, supradeterminarea ar putea fi numai aparentă, coocurența articolelor fiind, cel mai probabil, o situație de marcă multiplă a cazului la toți constituenții adnominali ai unei proiecții maximale (15a). Acest rol al articolului este mai clar la cazurile oblice (dativul în (15b)).

- (15) a. *s priimeasc acmu dreptul datoriu* (CB 454; v. Chivu, în CS: 112) *s ia ast zi plat drept* (CS 1590–1602: 63v; v. Chivu, în CS: 51)
- b. *spuse sventei ceiei fetei preacuratei* (Quart.slav. 75, ap. Chivu, în CS: 76; trei articole și determinantul *cel*) *spuse ceii feate preacurate* (CS 1601: 2v; pentru datare, v. Chivu, în CS: 51; structură cu *cel*, fără articol).

Tiparul sintactic cu marcarea cazual multiplă, moștenit din latină, era mai extins în limba veche decât în cea modernă (pentru o abordare recentă a cazului multiplu, din perspectivă minimalistă, v. Kayne 2005: 142; Brattico 2010).

4. Regula de articulare a numelui cuantificat prin *tot* nu era fixată în limba veche. În textele coresiene s-a extins treptat structura cu articol:

- (16) *mainte de toate veacure* (Crezul, în CCat. 7r) *de toate veacurele* (CL 29v);
cf. *de toate veacurele* (CM 256r).

Ezitățile sunt atestate mai ales în pozițiile de genitiv sau de dativ (17a), pe tot parcursul epocii vechi, până în secolul al XVIII-lea (17b–c). În (17a), numele este articulat, cazul este marcat prin desinență și prin flexiunea articolului, iar *tot* apare postnominal, cu flexiune analitică; în (17b), *tot*, plasat prenominal, este marcat cazual prin *al*, prin flexiune și prin articol, iar numele este marcat cazual prin flexiune; în (17c), este marcat analitic prin prepoziția *a*, în fața lui *tot*, și prin articolul atașat enclitic numelui. Structura redundant marcată prin articol (17c) atestă faptul că articolul funcționează ca o expresie a cazului. Tiparele de sub (17) nu s-au impus.

- (17) a. *viitoriu [lumiei a toat]* (CM 286r)
b. *via a [a toatei lumi]* (Antim Ivireanul, în ILRL: 332)
c. *a tot neamului* (doc. din 1777, în AMX 92).

5. Concluzii. Diacronia structurilor pune în evidență **tendința de fixare a regulilor articolului definit enclitic** (în secolele al XVI-lea – al XVIII-lea), **prin restrângerea utilizării sale în raport cu determinantul demonstrativ *cel* și cu marcurile flexiunii cazuale.**

SURSE

- AMX. Zahariuc, Petronel, Florin Marinescu (eds.), 2010, *Documente românești din arhiva Mănăstirii Xenofon de la Muntele Athos*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.
- BB. *Biblia, adec Dumnezeiasca Scriptur*, București, 1688; ed. coord. I. C. Chișinău, 1988, București, Editura Institutului Biblic.
- Caz. V. Varlaam, *Carte românească de învățătură*, Iași, 1643; ed. J. Byck, 1966, București, Editura Academiei Române.
- CB. *Codicele Bratului*, 1559–1650; ed. Alexandru Gafton, 2003, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.
- CC². Coresi, *Evanghelia cu învățătură*, Brașov, 1581; ed. Sextil Pușcariu, Alexie Procopovici, 1914, București, Socec.
- CCat. Coresi, *Catehism (Întrebare creștinească)*, [Brașov, c. 1560]; ed. Alexandra Roman Moraru, în TR, p. 19–128.
- CL. Coresi, *Liturghier*, [Brașov, 1570]; ed. Al. Mare, 1969, București, Editura Academiei Române.
- CM. Coresi, *Molitvenic românesc*, [Brașov, 1567–1568]; ed. Vladimir Drimba, 1998, București, Editura Academiei Române.
- CS. *Codex Sturdzanus*, [c. 1583–1619]; ed. Gheorghe Chivu, 1993, București, Editura Academiei Române.
- CT. Coresi, *Tetraevanghel*, Brașov, 1560–1561; ed. Florica Dimitrescu, 1963, București, Editura Academiei Române.

- CTd. *Codicele Todorescu*; ed. Nicolae Dr ganu, 1914, *Dou manuscripte vechi. Codicele Todorescu i Codicele Mar ian*, Bucure ti, Socec, Sfetea.
- PH. *Psaltirea Hurmuzaki* [c. 1490–1516]; ed. Ion Ghe ie, Mirela Teodorescu, 2005, Bucure ti, Editura Academiei Române.
- PS. *Psaltirea Scheian* ; ed. I.-A. Candrea, 1916, Bucure ti, Socec.
- TR. Ghe ie, Ion (ed.), 1982, *Texte române ti din secolul al XVI-lea*, Bucure ti, Editura Academiei Române.

BIBLIOGRAFIE

- Brattico, Pauli, 2010, „One-part and two-part models of nominal Case: Evidence from case distribution”, *Journal of Linguistics*, 46, nr. 1, p. 47-81.
- Cornilescu, Alexandra, Alexandru Nicolae, 2011, „On the Syntax of Romanian Definite Phrases: Changes in the Patterns of Definiteness Checking”, în Petra Sleeman, Harry Perridon (eds.), *The Noun Phrase in Romance and Germanic. Structure, Variation, and Change*, Amsterdam, Philadelphia, Benjamins, p. 193-221.
- Densusianu, Ovid, 1938, *Histoire de la langue roumaine*, vol. 2, Paris, Leroux.
- Gamanovich, Alypy, 2001, *Grammar of the Church Slavonic Language*, Engl. ed., Jordanville N. Y, Holy Trinity Monastery.
- Georgescu, Magdalena, 1978, „Considera ii filologice asupra unui vechi text românesc”, *Limba român* , XXVII, nr. 1, p. 73-82.
- Ghe ie, Ion (1966), „Considera ii filologice i lingvistice asupra *Evangheliarului din Petersburg*”, *Studii i cercet ri lingvistice*, XVII, nr. 1, p. 47-79.
- Ghe ie, Ion, Alexandru Mare , 1985, *Originile scrisului în limba român* , Bucure ti, Editura tiin ific i Enciclopedic .
- Iliescu, Maria, 2008, „Phénomènes de convergence et de divergence dans la Romania: morphosyntaxe et syntaxe”, în Gerhard Ernst, Martin-Dietrich Gle gen, Christian Schmitt, Wolfgang Schweickard (eds.), *Romanische Sprachgeschichte. Histoire linguistique de la Romania*, Berlin, New York, de Gruyter, p. 3266-3282.
- ILRL. Academia Român , Ion Ghe ie (ed.), 1997, *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532–1780)*, Bucure ti, Editura Academiei Române.
- Kayne, S. Richard, 2005, *Movement and Silence*, Oxford, Oxford University Press.

DIACHRONIC ISSUES OF THE SYNTAX OF THE ROMANIAN DEFINITE ARTICLE

(Abstract)

The paper contains the results of a comparative analysis of Romanian old texts which are in a direct or indirect relation (filiation). The diachrony of the structures throws into prominence the tendency of stabilization of the definite article's rules of usage (in centuries 16-18), through the restriction of its occurrence in relation to the determiner *cel* and to the inflectional case endings.